

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВАЛЕНТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРЕДИКАТА *ВИННИЙ*

У статті схарактеризовано валентний потенціал предикативного прикметника *винний*, проаналізовано закономірності функціонування облігаторних і факультативних субстанційних синтаксем, визначено морфологічні варіанти вираження об'єктної синтаксеми.

Ключові слова: валентність, предикат, субстанційні синтаксеми, морфологічні варіанти.

У сучасних граматичних дослідженнях виразно простежується тенденція до коригування традиційних теоретичних положень. Відмова від одновимірності й зосередження на глибокому та багатоаспектному аналізі мовних явищ, системний аналіз слова як мовної величини уможливили появу інноваційних теоретичних напрацювань у граматиці сучасної української літературної мови. Комплексне вивчення категорійної системи української мови пов'язане з напрацюваннями в царині функційно-категорійної граматики, що має на меті з'ясувати взаємозумовленість між категорійними значеннями частин мов, які беруть участь у структуруванні певного типу речень, і семантикою самого речення [3, 25]. У такому контексті по-новому постала проблема сполучуваності прикметників, зокрема сполучуваності предикативних прикметників або предикатів якості з залежними іменниками, яку тлумачать як валентно зумовлену сполучуваність. Її суть полягає в поєднанні предикативних якісних прикметників як виразників власне ознаки із непередикативними іменниками, зумовленими семантикою таких прикметників.

В українському мовознавстві категорія валентності розпрацьована в наукових студіях учених української граматичної школи – І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, М.В. Мірченка, В.А. Тимкової, Н.В. Кавери, Н.М. Костусяк, Т.Є. Масицької, О.Г. Межова, І.А. Пасічник та ін.

Об'єктом нашого дослідження слугує предикативний прикметник *винний*, який залежно від семантичного наповнення може реалізувати дво – або тривалентний потенціал. Дискусійність поглядів мовознавців щодо визначення кількісного складу залежних субстанційних синтаксем, що входять до валентної рамки аналізованого предиката, конкурування морфологічних репрезентантів об'єктної синтаксеми зумовили вибір теми наукової розвідки.

Мета статті полягає в аналізі морфолого-синтаксичних засобів валентної / авалентної репрезентації предикативного прикметника *винний*. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: схарактеризувати субстанційні синтаксеми, що входять до валентної рамки предиката *винний*, установити закономірності функціонування облігаторних і факультативних субстанційних синтаксем, визначити співвідношення родового та знахідного об'єктних відмінків іменників.

Семантико-синтаксична структура елементарного речення визначається на основі семантико-синтаксичної валентності предикатного знака, яка прогнозує кількісний та якісний склад субстанційних синтаксем, указує на їхні семантичні функції та відношення між ними.

Предикат *винний* належить до найменш поширеного типу тривалентних прикметникових предикатів, які утворюють чотирикомпонентні реченнєві структури. Предикативний прикметник *винний* як синтаксичний дієслівний еквівалент відкриває валентні позиції для трьох субстанційних синтаксем – суб'єктної, об'єктної та адресатної, які характеризуються різноманітним семантичним наповненням і мають певні відмінності свого облігаторного й факультативного вияву.

Максимальну сполучуваність прогнозує предикат *винний*, що реалізує лексичне значення «який має борг» (далі – *винний*¹): *Ти думаєш, ми тобі гроші винні?* (Марко Вовчок); *Та за попередню роботу я тобі винен тридцять карбованців, так?* (І. Багрянний). Крім лівобічної суб'єктної позиції, правобічну валентність зазначеного предиката реалізують об'єктна й адресатна синтаксеми. Суб'єктна й об'єктна синтаксеми формують центр облігаторних компонентів. Адресатну синтаксему, зазвичай репрезентовану дативом, кваліфікують як напівоблігаторний компонент, оскільки він перебуває в слабшому, ніж об'єкт, зв'язку з предикатом, що на формально-синтаксичному рівні репрезентує напівсильне керування [3, 235].

Дискусійною є проблема семантико-синтаксичного співвідношення знахідного та родового об'єктних відмінків. У сучасній українській літературній мові основним морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми є знахідний відмінок, який виражає семантико-синтаксичні функції об'єкта дії, процесу або стану. «В об'єктній парадигмі знахідний відмінок виконує роль доміанти, усі інші варіанти об'єктної синтаксеми підпорядковуються знахідному як лексико-комбінаторні еквіваленти (за умови, якщо вони закріплені за різними опорними дієсловами).

Синтаксична специфіка знахідного полягає в тому, що він у власне-відмінкових функціях є суто придієслівним відмінком» [1, 85]. Проте прикметниковий предикат *винний*¹ відкриває правобічну позицію для об'єкта, вираженого акузативом: *Нехай уже тепер ніхто не ходить до мене по землю, та й тим не буду далі ждати, хто мені гроші винен* (Б. Грінченко). Наявність об'єктної синтаксеми у формі знахідного відмінка уможливила синтаксична транспозиція прикметників, які набули здатності функціонувати в первинній для дієслова присудковій позиції. Крім того, семантика прикметникового предиката *винний*¹ почасти збігається із семантикою лексико-семантичних варіантів дієслівних предикатів *позичити, заборгувати*, пор.: *...та й тим не буду далі ждати, хто мені гроші заборгував* або *...та й тим не буду далі ждати, хто у мене гроші позичив*. Семантико-синтаксична валентність предикатів *винний*¹, *заборгувати, позичити* в позиції об'єкта прогнозує власне-іменники, що об'єднані значенням «гроші», а також іменники на позначення неживих предметів та істот (крім осіб). Пор.: **ВИННИЙ** 2. Який має борг. – *Твій дідусь та його дідові та винен був п'ятдесят рублів* (Квітка-Основ'яненко, II, 1951, 501); [Храпко:] *А грошей багато вони були винні?* (Панас Мирний, V, 1955, 124); [Рухля:] *Побіжи зараз до Соломії, візьмеш у неї курку і мірку картоплі: вона мені винна* (Карпенко-Карий, I, 1960, 221). **ЗАБОРГУВАТИ** 1. перех. Взяти в борг у кого-небудь. – *Насіння на посів хочу заборгувати у вас, пане Гавериле* (Іван Цюпа, Назустріч, 1958, 19). **ПОЗИЧАТИ, ПОЗИЧИТИ**. 1. Брати щось у борг у кого-небудь. *Думав він собі, в кого-то хліба позичати* (Марко Вовчок, I, 1955, 146); *Позичив у хазяїна грошей поверх тих, що він винен був мені...* (Юрій Яновський, II, 1958, 66) [5].

Проблема семантико-синтаксичного співвідношення знахідного та родового відмінків для придієслівних об'єктних функцій розпрацьована в наукових студіях І.Р. Вихованця. Учений виділив зони взаємодії цих відмінків: 1) зона семантичного розмежування за ознакою непартитивності / партитивності, 2) зона заперечних об'єктних конструкцій, 3) зона факультативного використання обох відмінків, 4) зона формально-синтаксичної трансформації знахідний придієслівний родовий приіменниковий, 5) зона переходу форми родового відмінка у знахідний [1, 97].

Оскільки предикативний прикметник *винний*¹ функціонує як синтаксичний дієслівний еквівалент і виявляє схожість семантики з дієслівними предикатами, вважаємо за можливе застосувати аналіз деяких зон для визначення семантико-синтаксичного співвідношення родового та знахідного об'єктних відмінків іменників у його валентному полі.

За ознакою непартитивності / партитивності родовий та знахідний відмінки перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції. Ознака партитивності маркує родовий відмінок: *Це відповідає: сам радив мені їхати, навіть грошей позичив на дорогу* (М. Сиротюк); *Радник ... запевняє, що не він винен грошей Україні, а вона йому* (<http://news.dt.ua>).

У сучасній українській літературній мові протиставлення знахідного об'єктного і родового партитивного об'єкта реалізується переважно з дієсловами доконаного виду (пор.: *заборгував, позичив і винний/винен* (який уже має борг). Більша конкретність дії дієслів доконаного виду зумовлює появу в певних семантичних умовах знахідного об'єктного або родового партитивного, пор.: *Позичив ледачому гроші – десь на вічне вже віддання* (Словник Грінченка); *Василь позичив Володькові на потяг грошей* (У. Самчук) і *Хто винен йому гроші та не оддає, то він і без суда лізе у хату та й грабує!* (М. Кропивницький); *Він тобі що, грошей винен? І багато?* (Усн. мовл.).

У синтаксичному полі заперечних об'єктних конструкцій домінує родовий відмінок, однак аналіз фактичного матеріалу засвідчує вживання іменників й у формі знахідного відмінка. Знахідний відмінок іменників, що вживаються з перехідними заперечними дієсловами, вказує на конкретність, визначеність об'єкта. «Знахідний і родовий після перехідних дієслів із заперечною часткою *не* в сучасній українській літературній мові використовують деякою мірою суб'єктивно, тому що вибір відмінка залежить часто від сприймання і думки носія мови» [1, 100]. Уважаємо, що механізм вибору конструкції регулюють і прагматичні чинники – інтенції, комунікативна мета мовця. Пор.: *Палладій позичив йому гроші... а він знає мир, хазяїнував, він чоловік досвідчений... Шкода! Погано я зробив, що не позичив йому грошей* (І. Нечуй-Левицький); *Не позичайте кумам гроші?* (Україна молода, 28.09.2012) і *До наступного року – російський Газпром Україні грошей не винен* (<http://tsn.ua/>); *Ніякий чоловік Вам не винен ні грошей, ні машин, ні квартир...* (<http://ukrslovo.net/interesting-facts/lyusterko/13089.html>); *І гроші він нікому не винен* (<http://www.volynpost.com/news>).

Статусу тривалентного предиката мовознавці надають і прикметникові *винний*, що реалізує значення «який вчинив що-небудь погане, зробив злочин, провинився у чомусь» (далі – *винний*²), однак пропонують різну кваліфікацію субстанційних компонентів за ознакою облігаторності / факультативності: 1) облігаторна одиниця – суб'єкт, напівоблігаторний об'єкт (виражений місцевим або знахідним відмінками), факультативна синтаксема з об'єктним значенням (репрезентована орудним відмінком) [3, 135]: *Зрозумій врешті..., що в снах ніхто не винен* (М. Коцюбинський); *Угорщина винна була перед Високою Портою за готування хрестового походу про-*

ти ісламського світу (П. Загребельний); 2) облігаторні – суб'єкт і власне-об'єкт, факультативний – об'єкт із семантикою обмеження: Винний хто? (суб'єкт) *хлопець* перед ким? (власне-об'єкт) *перед друзями* у чому? / чим? (рідко) (об'єкт із семантикою обмеження) *у всьому (всім)* [4, 178-179].

Уважаємо, що валентно зумовленими є тільки позиції суб'єктної облігаторної синтаксеми та об'єктної факультативної, яка реалізує значення об'єкта обмеження і репрезентована формою орудного прийменникового відмінка (*винний перед ким?*): *Хтось, може, винен перед ними* (Л. Костенко); *Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями* (І. Нечуй-Левицький). У семантичному наповненні об'єктних синтаксем, репрезентованих іменниками у формі місцевого (зрідка орудного) та знахідного відмінків, є причиновий відтінок, що спонукає залишити ці одиниці за межами валентної рамки предиката *винний*². Правомірність висловленої думки засвідчує трансформація таких конструкцій у складнопідрядні речення з підрядною причиновою частиною. Маркерами власне-причинових семантико-синтаксичних відношень слугують причинові сполучники *бо, тому що, оскільки, через те що, з того що, тим що* та ін. [2, 71]. Пор.: *Вона винна (у чому?) у гріхах своїх нерозважливих дітей* (<http://www.ukrlib.com.ua/>) і *Вона винна (чому?), бо (тому що / оскільки / через те що / з того що / тим що) її нерозважливі діти грішили; Його вважають винним (за що?) за ті памфлети проти Біблії* (<http://www.ukrlib.com.ua/>) і *Його вважають винним (чому?), бо (тому що / оскільки / через те що / з того що / тим що) він написав ті памфлети проти Біблії*.

Отже, прикметниковий предикат *винний*², що має значення «який вчинив що-небудь погане, зробив злочин, провинився у чомусь», є двовалентним предикатом, що реалізує свою семантику через облігаторну суб'єктну і факультативну об'єктну синтаксеми; прикметниковий предикат *винний*¹, що реалізує лексичне значення «який має борг», є тривалентним предикатом і реалізує семантику через суб'єктну й об'єктну облігаторні синтаксеми і напівоблігаторну адресатну синтаксему. Конструкції з предикатами *винний*¹ та *винний*² відповідно утворюють чотири – та трикомпонентні реченнєві структури. Вибір відмінкової форми іменника для реалізації об'єктної функції у валентному полі предикативного прикметника *винний*¹ у сучасній українській літературній мові зумовлюють такі чинники: 1) вказівка на конкретність, чітке окреслення, визначеність / значеність об'єкта; 2) опозиція ствердження / заперечення; 3) прагматичний аспект висловлення.

Запропонована стаття відкриває нові перспективи для дослідження семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури реченнєвих конструкцій із дво – та тривалентними предикатами якості.

Список використаних джерел

1. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови : [монографія] / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
2. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови : [монографія] / К.Г. Городенська ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – 204 с.
3. Костусяк Н.М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н.М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 450 с.
4. Пасічник І.А. Категорія валентності предикативних прикметників : [монографія] / І.А. Пасічник. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 184 с.
5. Словник української мови: В 11 т. : [Електронний ресурс]. – К. : Наук. думка, 1971-1980. – URL: <http://sum.in.ua/>

Summary. Valence potential of the predicative adjective 'vynnyi' (guilty) is characterized, peculiarities of obligatory and facultative substantive syntaxemes functioning are analyzed, morphological variants of object syntaxeme expression are ascertained.

Key words: valence, predicate, substantive syntaxemes, morphological variants.

Отримано: 4.10.2012 р.